

EESTI RAHVUSLIKU LIIKUMISE MUDELID UUSIMAS HISTORIOGRAAFIAS

Toomas KARJAHÄRM

Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut, Rüütli 6, 10130 Tallinn, Eesti; toomas.karjaharm@mail.ee

On käsitletud eesti rahvusliku liikumise kajastumist uusimas historiograafias. Lähemalt on vaadeldud eestlaste rahvusliku liikumise mudeleid Miroslav Hrochi, Ea Janseni, Andreas Kappeleri, Mart Laari, Toivo Rauna ja Ilmar Talve töödes. Osa uurijaist on seisukohal, et eesti rahvusliku liikumise üleminek patriootliku agitatsiooni faasist (ärkamisaeg) massiliikumise faasi toimus juba 1880. aastatel, teised on seisukohal, et massiliikumine algas hiljem – 19. ja 20. sajandi vahetusel – seoses ühiskonnaelu politiseerumise ning 1905. aasta revolutsiooniga, mis esmakordselt tõstatas eestlaste kultuurilise ja poliitilise enesemääramise (rahvusautonoomia) küsimuse. Historiograafiliseks probleemiks on ka eestlaste kujunemine moodsaks rahvuseks, mida enamik tänapäeva uurijaist dateerib 20. sajandiga.

RAHVUSLUSE UURIMISEST

Rahvuslust on ikka käsitletud suure enesekohase narratiivina modernistliku diskursi raames, mida ilmestab usk linearsesse progressi. Postmodernistlikul ajal pole suured rahvuslikud narratiivid moes, pigem üksikjuhtumid, mis ei pretendeeri laiadele üldistustele ega kuuluta lõplikke tõdesid. Paraku on ajaloolised identiteedid endiselt rahvuskesksed ja rahvusest ajaloo uurimise ühikuna pole pääsu, eriti postkommunistlikus Ida-Euroopas, mille rahvad said alles hiljuti tagasi oma ajaloo. Lisaks Baltimaadest traditsiooniliselt huvitatud teadlastele Läänes on eesti rahvuslik liikumine pälvinud seal viimastel aastakümnetel tähelepanu ka näiteks Andreas Kappeleri, Robert Kaiseri, Geoffrey Hoskingi, Ernest Gellneri, Eric Hobsbawmi jt töödes.¹

¹ **Hobsbawm, E. J.** Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality. Cambridge University Press, Cambridge, 1990; **Kappeler, A.** Russland als Vielvölkerreich: Entstehung, Geschichte, Zerfall. C. H. Beck, München, 1992; **Kaiser, R.** The Geography of Nationalism in Russia and the USSR. Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1994; **Gellner, E., Smith, A. D.** The nation: real or imagined?: The Warwick debates on nationalism. – Nations and Nationalism, 1996, 2, 357–370; <http://www.lse.ac.uk/Depts/Government/gellner/Warwick0.html> (30.5.2009); **Hosking, G.** Russia. People and Empire 1551–1917. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1997. Vt selle kohta ka **Raun, T. U.** Nineteenth- and early twentieth-century Estonian nationalism revisited. – Nations and Nationalism, 2003, 9, 129–147; **Karjahärm, T.** Inimeste valikud ei tulene alati neid ümbritsevatest oludest. [Retsensioon.] – Tuna, 2005, 4, 138–140; **Piirimäe, E.** Eesti rahvuslus Euroopa kontekstis. [Retsensioon.] – Ajalooline Ajakiri, 2007, 1 (119), 93–107.

Need uurijad, kes jälgivad üheaegselt mitmeid või paljusid rahvuslikke liikumisi mingis ulatuslikus poliitilises ruumis, näiteks Ida-Euroopas või Vene impeeriumis, rõhutavad rohkem üldist arengusuunda ja vähem eripärasid kui need, kes tegelevad ühe konkreetse rahvusega. Väga lai üldraam ei tarvitse iga üksikjuhtumi uurijat alati rahuldada, seda näiteks ka Eestis, kus sageli on kihelkondade ja maakondade, mandri ning saarte ja Eesti põhja- ning lõunaosa vahel rohkem või vähem märgatavad erinevused. Moderniseerimise kontseptsioon, millega on püütud seletada kõiki muutusi viimase kahesaja aasta jooksul, pole alati üksikjuhtumite seletamiseks piisav, sest see on liiga üldine. *Moderniseerimise* mõiste on väga mahukas ja paljutahuline, haarates kõiki muutusi, mis toimuvad agraarühiskonna ümberkujunemisel industriaalseks.² *Transformatsiooni* mõiste on mõnevõrra kitsapiirilise ja konkreetsem. *Rahvuslik ärkamine* aga on veelgi kitsam mõiste, sest see puudutab muutuste etnilis-subjektiivset külge.

Kirjandusest leiame rohkesti rahvusluse tüüpe dihhotoomsetes paarides: aristokraatlik ja deemoslik (Anthony D. Smith), aristokraatlik ja kodanlik (Peter Sugar), rousseaulik ja herderlik, lääne- ja idaeuroopalik (Hans Kohn), keelelis-kultuuriline ja poliitilis-riiklik (Friedrich Meinecke, Eric Hobsbawm, John Hutchinson), rahvalik/populistlik/egalitaarne ja elitaarne, urbanistlik ja agraarne, ametlik ja mitteametlik, mõõdukas ja agressiivne, klerikaalne ja antiklerikaalne jne. Toivo Raun kõneleb Balti provintside ja Leedu puhul Ida- ning Põhja-Euroopa mudelist (*general eastern and northern European pattern*).³

Mitmerahvuselises ja -kultuurilises Balti ühiskonnas võib 19. sajandil ning 20. sajandi algul leida mitmesuguseid rahvusluse ilminguid ja tüüpe. Eestlaste rahvuslikus liikumises, mis läbis tee estofiilsest huvist omariikluseni, on oluline kultuurilise ja poliitilise rahvusluse vahekord.⁴ Kuigi need kaks tüüpi on loomult vastandlikud maailmad ja süsteemid, võivad nad omavahel põimuda nii, et poliitiline rahvuslus saavutab lõpuks ülekaalu. Suurvõimude valitsuse all elanud väikerahvaste puhul pole mõtet rõhutada kultuurilise rahvusluse traditsioonilisust, illiberalismi, sallimatust, agressiivsust või autoritaarsust. Kultuuri rahvuslikud ideed on väikerahvastel olnud rahvusliku eneseteadvustamise, liberaalsete ja demokraatlike liikumiste motiveerijateks, eriti siis, kui poliitilise rahvusluse edenemiseks pole vähese ressursi või välise surve tõttu tingimusi. Ma ei näe põhjust omistada kultuurirahvuslusele mingit negatiivset või taunitavat moraalset hinnangut, mida suurrahvusest autorid, kes tunnevad väikerahvaste ajalugu halvasti (sest peavad seda vähetahtsaks), on mõnikord teinud.

² **Plakans, A.** Modernization and the Latvians. – Rmt: *Baltic History*. Toim A. Ziedonis, Jr., W. L. Winter, M. Valgemäe. (Publications of the Association for the Advancement of Baltic Studies, 5.) The Ohio State University, Columbus, Ohio, 1974, 123; **Raun, T. U.** Modernization and the Estonians. – Rmt: *Baltic History*, 140.

³ **Raun, T. U.** Cultural Russification in Lithuania and the Baltic provinces in the late 19th and early 20th centuries: comparative perspectives. – *Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Humanitaar- ja Sotsiaalteadused*, 1994, **43**, 3, 238.

⁴ Vt **Piirimäe, E.** Eesti rahvuslus, 97–102.

Mõistete *rahvus* ja *rahvuslus* interpreteeringute rohkus ei võimaldagi neid termineid täpselt kokkulepitud tähenduses kasutada ning mingit üldaktsepteeritud rahvusluseteooriat pole olemas. Ajaloolane peaks olema ettevaatlik, kui ta püüab minevikusündmusi moodsate sotsioloogiliste diskursuste abil interpreteerida. Paljude tegevajaloolaste suhtumist vasturääkivate teooriate virvarri peegeldab Mart Laari kreedo:

Ajalugu ei üritata mingi teooria järgi painutada, vaid seda kirjeldatakse nii, “nagu see on olnud”.⁵

Rahvuslus on väga emotsionaalne kategooria, mis puudutab inimeste sügavamaid tundeid, ja seetõttu on siin suur oht lasta end mõjutada lisaks mitmesugustele teooriatele veel valitsevast konjunktuurist ning avalikkuse ootustest.

Eesti rahvusliku historiograafia traditsioon lähtus pikka aega väikerahvalikust enesetunnetusest, millest tingituna kuulus prioriteet kultuurilooliste faktide väljaselgitamisele ja arvelevõtmisele, pigem kirjeldamisele kui seletamisele. Rohkem on uuritud ühiskondlike ideede kandjaid ja nende tegevust, ideed ise – mõistete tähenduslik sisu, päritolu, kujunemine ning muutumine, maailmapilt – on jäänud mõnevõrra tagaplaanile. Nooreestlaste kõrval oli Hans Kruus see, kes oma esimeste kirjutistega *Vabas Sõnas* ja “*Sirvilaudades*” pani aluse eesti ühiskondlik-poliitilise mõtte analüüsivale uurimisele.⁶ Mitme põlvkonna kultuuriloolaste, kelle seas on literaatidel ja kirjandusloolastel eriti väärikas koht, töö tulemusena on välja selgitatud tohutu hulk empiirilisi fakte ning meil on küllaltki hea pilt ärkamisajast kui “sündmuste ajaloost”, andmebaas, mis on isikute, paikade ja üksikute rahvuslike ürituste (ajalehed, seltsid jm) tasemel kohati väga filigraanne, kuigi ka siin on palju teha, eriti kogutud materjali organiseerimise ning analüüsi osas. Eva Piirimäe on kirjutanud, et Ea Janseni ja Mart Laari stiilis ajalooteaduse nišš on “sotsiaalajalooline kultuuriajalugu”, mis määratleb Eesti rahvusluse sotsiaalset eripära, vähem on ideeajaloolist analüüsi.⁷ Sellega võib üldiselt nõus olla, sest moodsa ideeajaloo traditsioon Eestis on mitmel põhjusel lühike. Välistele takistustele ja pikaajalisele isolatsioonile lisaks on arvatud, et ideed on ajaloouurimises teisejärgulise tähtsusega, et kõigepealt tuleb selgeks teha see, “mis tegelikult oli”, või et ideed jäägu filosoofide uurida. Ka ei kõnele ajalooallikad kuigi palju sellest, mida inimesed mõtlesid ja kuidas nad asjadele tähendusi omistasid. Mati Grafī, Ea Janseni, Indrek Jürjo, Mart Laari, Toivo Rauna jt tööd rahvuslikust liikumisest on siiski rohkem või vähem ideeajaloolise suunitlusega. Märkatav on humanitaaride ja sotsiaalteadlaste üldise huvi kasv ideede, mälu ning mentaliteediajaloo vastu.

Oleks ülekohtune väita, et ideeajaloo uurimise probleemi nõukogude ajal üldse ei teadvustatud. Poliitilise sula tingimustes kirjutasid Juhan Kahk ja Enn Tarvel üleliidulises ajakirjas vajadusest rakendada sotsiaalpsühholoogiat talurahva psüühika,

⁵ Laar, M. Äratajad. Rahvuslik ärkamisaeg Eestis 19. sajandil ja selle kandjad. Kirjastus Eesti Ajalooarhiiv, Tartu, 2005, 65. Kriitikat Laari niisuguse seisukoha suhtes vt Piirimäe, E. Eesti rahvuslus, 95.

⁶ Vt Kruus, H. Eesti küsimus. (Eesti mõttelugu, 62.) Ilmamaa, Tartu, 2005.

⁷ Piirimäe, E. Eesti rahvuslus, 1, 107.

sh rahvusliku teadvuse tärkamise uurimisel. Alati uuendusmeelne Kahk uuris ise entusiastlikult eesti talupoegade mentaliteeti 19. sajandi esimesel poolel, üleminekul feodalismilt kapitalismile, peites selle antifeodaalse klassivõitluse sirmi taha ja poleemitsedes Reinhard Wittramiga. Talurahva sotsiaalseid vaateid, nende vaimu- ja tundemaailma on käsitletud 1977. aastal ilmunud spetsiaalses kogumikus "Eesti talurahva sotsiaalseid vaateid XIX sajandil", mis oli oma aja välja- paistev saavutus. Meid huvitavas seoses väärib selles erilist tähelepanu Janseni kirjutis (seda on Miroslav Hroch kasutanud hiljem oma ingliskeelsetes versioonides) talurahva rahvusliku teadvuse kujunemisest, kus tollal teadaolevatest allikatest (isikulistest andmebaasidest) pigistas autor välja maksimumi.⁸ 1990. aastatel kirjutati lähemalt Hurda ideedest ja ka Jakobsoni vaateid tõlgendati uut moodi ning mitteapologeetiliselt. Siin tuleb märkida ka kirjandusteadlaste-semiootikute, nagu Jaan Unduski ja Rein Veidemanni rolli.⁹

MIROSLAV HROCHI MUDEL EESTLASTE RAHVUSLIKUST LIIKUMISEST

Miroslav Hrochi teeneks tuleb pidada püüet tekitada korda rahvusluse üsna kaootilises käsituses, kui olla täpsem, siis Kesk- ja Ida-Euroopa väikerahvaste ehk mittedominantsete etniliste gruppide¹⁰ rahvuslike liikumiste tüpologia (faasid A, B ning C) väljatöötamisel. Erinevalt ainult teoretiseerijatest näitas Hroch eeskuju teooria ja konkreetse empiirilise materjali analüüsi ühendamisel, kui ta võrdles oma raamatus norralaste, tšehhide (Böömimaal), soomlaste, eestlaste, leedulaste, slovakkide, flaamide ning taanlaste (Schleswigis) rahvuslikke liikumisi (taanlased on juurde võetud hilisemates ingliskeelsetes versioonides).¹¹ Esialgu keskendus Hroch peamiselt rahvusliku liikumise agitatsiooni faasile (faas B), s.o rahvuste ärkamisele (*erwachen, awakening*), mis Cambridge'i ja Columbia ülikooli ingliskeelsete väljaannete (1985, 2000) tiitlil on märgitud sõnadega *rahvuslik taassünd (national revival)*. Neid sõnu kasutab Hroch metafoori (mitte rahvuse igavikulisuse-primordiaalsuse) tähenduses. Hrochi skeem ei taotle kõigi rahvuslusega seotud

⁸ **Jansen, E.** Eesti talurahva rahvusliku teadvuse kujunemisest XIX sajandil. – Rmt: Eesti talurahva sotsiaalseid vaateid XIX sajandil. Vast toim J. Kahk. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, Tallinn, 1977, 67–123.

⁹ Vt nt **Undusk, J.** Kolm võimalust kirjutada eestlaste ajalugu. Merkel – Jakobson – Hurt. – Keel ja Kirjandus, 1997, 11, 721–734; 12, 797–811; **Veidemann, R.** Eesti rahvuse kujunemine semiootilisest aspektist. – Akadeemia, 2000, 9, 1811–1823.

¹⁰ Termin *mittedominantne etniline grupp* võttis esimesena kasutusele austria ajaloolane Gerald Stourzh 1985. aastal.

¹¹ **Hroch, M.** Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas. Eine vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Schichtung der patriotischen Gruppen. (Acta Universitatis Carolinae Philosophica et Historica, Monographia, XXIV.) Universita Karlova, Prague, 1968; **Hroch, M.** Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations. Columbia University Press, New York, 2000.

küsimuste lahendamist. Tema varasemate tööde (sh kordustrukid) instrumentarium puudutab esmajoones periodiseerimist (muidugi on ka see kontseptsioon) ja liikumise kandepinda (üksikud intellektuaalid–rahvuslik aktiiv–diferentseerunud massid). Selle aluseks on rahvusluse materialiseerumine (*nation-building*) alates õpetlaslikust huvist ja lõpetades autonoomia või oma riigi loomisega, kui rahvuslus niikaugele üldse jõuab. Hrochi süsteem on tegijapõhine, see näitab liikumise evolutsiooni eliidi projektist masside projektiks. Geoffrey Hoskingi sõnul asetab ta rõhu peamiselt rahvuslike tunnete mobiliseerimisele vastasseisus riigiga, mis pole oma. Niisuguses opositsioonis võõrandunud riigiga rahvuslus tunnetab ja leiab ennast.¹² Rahvusluse teoorias on Hrochi rolli hinnatud eeskätt rahvusliku mobiliseerimise mudeli väljatöötamisel.¹³

Rahvusliku liikumise eri etappe võib iseloomustada ja nimetada mitmesugusel viisil. Näiteks Robert Kaiser nimetab faasi A “eliitide etnilisustumiseks” (*ethnicization of elites*), faasi B “eliitide rahvuslustumiseks” (*nationalization of elites*) ja faasi C “masside rahvuslustumiseks” (*nationalization of masses*).¹⁴ Eric Hobsbawm nimetab faasi B “rahvalikuks protonatsionalismiks” (*popular proto-nationalism*).¹⁵

Hrochi “Die Vorkämpfer der nationalen Bewegungen bei den kleinen Völkern Europas” (1968) elavdas mõttevahetust rahvusluse uurimise küsimustes, mis on aktuaalsed nüüdki. Läänes märgiti seda, et marksistina otsib autor ajaloo seaduspärasusi, ülehindab klassivõitlust, sotsiaalmajanduslikke ja kultuurilisi tegureid ning alahindab isikulisi.¹⁶ Mõned kriitikud, nagu Ernest Gellner ja Roman Szporluk, leidsid, et Hroch redutseerib ajaloo klassikonfliktidele ning tuletab niisugusest konflikteeruvast keskkonnast rahvuse. Gellner on teda nimetanud “pool-marksistiks”, kes tahab marksistlikke ja natsionalistlikke ajaloovisioone teineteise peale asetada.¹⁷ Hroch on niisugused etteheited tagasi tõrjunud.¹⁸ Küsimusi on tekitanud üleminek agitatsioonifaasist B massiliikumise faasi C, kuna massiliikumist on keeruline defineerida ja mõõta. Laia haardega paratamatult kaasnev pealiskaudsus ja vähene allikakriitika on võrdlevat pilti mõnevõrra moonutanud. Toivo Rauna ja Andrejs Plakansi hinnangul pole Hrochi skeem kogu pika perioodi – 1860–1914 – kohta eestlaste ning lätlaste osas täielikult rahuldav. Nad märgivad, et

¹² **Hosking, G.** Russia, xxiv.

¹³ Vt nt Introduction. – Rmt: Nationalism. Toim J. Hutchinson, A. D. Smith. (Oxford Readers.) Oxford University Press, Oxford, 1994, 5.

¹⁴ **Kaiser, R.** Political geography and nationalism in late Imperial Russia. – Rmt: История национальных политических партий России. Росспэн, Москва, 1997, 68–70.

¹⁵ **Hobsbawm, E. J.** Nations, 12.

¹⁶ **Raun, T. U., Plakans, A.** The Estonian and Latvian national movements: an assessment of Miroslav Hroch’s model. – Journal of Baltic Studies, 1990, XXI, 2, 131–132.

¹⁷ **Skalnik, P.** Gellner versus Marxism: a major concern or a fleeting affair? – Rmt: Ernest Gellner & Contemporary Social Thought. Toim S. Malašević, M. Haugaard. Cambridge University Press, Cambridge, 2007, 108–109.

¹⁸ **Hroch, M.** Real and constructed: the nature of the nation. – Rmt: The State of the Nation. Toim J. A. Hall. Cambridge University Press, Cambridge, 1998, 100–106.

rahvuslik teadvus massilisel alusel tekkis Eesti juhtumi puhul täiesti selgelt ajavahemikus, mis jääb 1880. aasta ja 1905. aasta revolutsiooni vahele, kuid täpsemalt pole me suutelised seda kunagi määratlema.¹⁹

Hrochi järgi on eestlaste rahvusliku liikumise sotsiaalne struktuur sarnane rohkem leedulaste kui lätlastega, kuigi just lätlastega moodustavad eestlased distinkitse ajaloolise konteksti tõttu omaette subgrupi Ida-Euroopa mudeli sees ja nende rahvuslikud liikumised olid teineteisega rohkem sarnased kui ühegi teisega.²⁰ Leedulaste puhul on rahvusliku agitatsiooni faasi (B) algus Hrochil 1880. aastatel, leedu uurijatel 19. sajandi algul.²¹

Hrochi valdavalt sekundaarsetele allikatele tugineva saksakeelse raamatu ilmumisest möödunud neljakümne aastaga on kõnealuse teema uurimine tunduvalt edasi läinud. Hroch ei ole oma raamatu uustrükkidesse kuigi palju parandusi ega täiendusi teinud. Vähe on neid ka eestlastele pühendatud peatükis, kus kõige uuem viidatud teos, Ea Janseni artikkel, pärineb 1977. aastast. Mõnd asja, peamiselt mõisteid, on ta selgitanud Columbia editiooni eessõnas. Autor mõnab, et adjektiiv *smaller* kasutamisel sõnaühendis *smaller nation* (saksakeelses editioonis *kleine Nation*) peab ta silmas rohkem rahvuse kvalitatiivseid kui kvantitatiivseid konnotatsioone. 2000. aasta väljaandes eelistab ta seda tüüpi rahvuste iseloomustamisel mitte rõhutada nende mitmeti mõistetud “väiksust”, vaid kõnelda arengust, mis “algas mittedominantse etnilise grupi staatusega ja kulges moodsa natsiooni suunas”.²² Mittedominantne etniline grupp erineb dominantsest grupist ehk riiklikust rahvusest (*state-nation*) selle poolest, et tal ei ole oma aadlit ega oma valitsevat klassi, oma riiki, omakeelne literaarne traditsioon on puudulik või katkenud.

Hrochi klassikalist teost saab tervikuna hinnata oma aja historiograafiliste võimaluste seisukohast kui väärtuslikku metodoloogilist orientiiri. Ajahambale on hästi vastu pidanud tema innovaatiline rahvuslike liikumiste kolmikjaotus (A – teaduslik huvi, B – patriootlik agitatsioon, C – massiliikumine), kuigi ta ise räägib esimesest ja viimasest faasist suhteliselt vähe. Hrochi käsitus on ka praegu aktuaalne, kuna see on ingliskeelsete uustrükkide näol maailmas laialt levinud ja avaldanud mõju paljudele rahvusluse uurijatele, sh ka Eestis.

Hroch jagab rahvuslikud liikumised tüüpidesse teatud tunnuste-sündmuste alusel, mille järjestus moodustab antud tüübi mudeli. Need tunnused on:

üleminek faasist A faasi B (lühend AB),
üleminek faasist B faasi C (BC),
moodsa rahvuse kujunemise lõpp (MR),
kodanlik revolutsioon (KR),

¹⁹ Raun, T. U., Plakans, A. The Estonian and Latvian, 134; Raun, T. U. The Latvian and Estonian national movements, 1860–1914. – The Slavonic and East European Review, 1986, 64, 1, 70.

²⁰ Raun, T. U. The Latvian and Estonian, 67–68; Raun, T. U., Plakans, A. The Estonian and Latvian, 138.

²¹ Staliunas, D. Making Russians. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863. (On the Boundary of Two Worlds: Identity, Freedom, and Moral Imagination in the Baltics, 11.) Rodopi, Amsterdam, 2007, 24.

²² Hroch, M. Social Preconditions, xiii.

tööstusrevolutsiooni avaetapp (IR),
organiseeritud töölisklassi liikumine (OTL).

Hrochi kontseptsiooni järgi puudutavad eestlasi tema konstrueeritud neljast rahvusliku liikumise tüübist esimesed kaks:²³

Tüüp 1: AB → IR → KR → MR → OTL

↑← BC →↑

või AB → KR → BC → IR → MR → OTL

Tüüp 2: AB → KR → IR → OTL → BC → MR

või AB → KR → IR → OTL → MR

↑← BC →↑

Hroch paigutab eestlased tüüpi 1 (“integreeritud tüüp”) koos norralaste, soomlaste ja Böömimaa tšehhidega, tõsi küll, reservatsiooniga, et Eesti juhtum on piiri peal ning eestlased on lähedal tüübile 2 (“hilinevad tüüp”), kuhu on arvatud slovakiid ja leedulased.²⁴

Esimese tüübi esimeses mudelis toimub üleminek teadusliku huvi faasist agitatsioonifaasi enne industriaalse revolutsiooni algust, sellele järgneb kodanlik revolutsioon (eestlastel 1905. aastal), mis toimub enam-vähem üheaegselt üleminekuga massiliikumise faasi; edasi jõuab moodsa rahvuse kujunemine lõpule ja algab organiseeritud töölisliikumine. Hroch dateerib industriaalrevolutsiooni avaetapi Eestis 19. sajandi teise poolega, mis on sisuliselt õige, ent on ka varasemaid dateeringuid.²⁵ Esimese tüübi teises mudelis toimub kodanlik revolutsioon enne industriaalrevolutsiooni ja massiliikumist, mistõttu see mudel eestlastele ei sobi.

Teises tüübis on poliitiline revolutsioon töölis- ja massiliikumise eespool, mis sobib küll leedulastele, mitte aga eestlastele ning lätlastele. Nii või teisiti viivad mõlema tüübi mudelid välja moodsa aja rahvuse, kuid alati pärast kodanlikku revolutsiooni ja sisenemist massiliikumise faasi.

Kõigi Hrochi esitatud nelja mudeli loogika järgi jõudsid eestlased massiliikumise faasi 1905. aasta revolutsiooniga ja said moodsa aja rahvuseks pärast seda. Hroch ei ole aga tema enda poolt välja pakutud eestlaste rahvusliku liikumise mudeldamisel järjekindel ja on sellega eksitanud ka lugejaid: iseendaga korduvalt vastuollu minnes kinnitab ta teisel, tõenäoliselt Ea Janseni eeskujul, et üleminek massiliikumise faasi toimus eestlastel 1880. aastate keskpaiku²⁶ või 19. sajandi kaheksakümnendatel ning üheksakümnendatel aastatel.²⁷ Mingeid veenvaid tõendeid, mis osutaksid tema poolt defineeritud massiliikumise (faas C) tunnuste

²³ Samas, 27–28.

²⁴ Samas, 29.

²⁵ On väidetud, et industriaalrevolutsioon algas Eestis 19. sajandi teisel veerandil, s.o enne rahvuslikku ärkamisaega (**Karma, O.** Tööstuslikult revolutsioonilt sotsialistlikule revolutsioonile Eestis. Tööstuse arenemine 1917. aastani. ENSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, Tallinn, 1963, 62 jm).

²⁶ **Hroch, M.** Social Preconditions, 77, 159.

²⁷ Samas, 80; vt ka **Kukk, K.** Mütologiseeritud ajaloo rollist eesti rahvusluse arengus. – Vikerkaar, 2003, 10/11, 100.

olemasolule Eestis sel ajal, ta ei esita. Otse vastupidi, tema raamatus toodud rahvusliku liikumise aktiivsuse territoriaalsel kaardil on Põhja-Eesti, välja arvatud mõned üksikud aktiivsed piirkonnad, üks suur valge laik.²⁸ Eestlaste peatükis opereerib Hroch peamiselt Kruusi ja Janseni andmetega Eesti Kirjameeste Seltsi ning ajalehe Sakala kaastööliste koosseisu ja paiknemise kohta. Need kvantitatiivsed andmed iseloomustavad kahtlemata rahvuslikku aktiivi ja selles toimunud nihkeid, kuid on ebapiisavad, otsustamaks liikumise massilisuse üle. Hroch märgib üldiselt, et 1880. aastatel arenes rahvuslik liikumine kiiresti ja “patriootlik idee levis edukalt rahva hulgas”.²⁹

Viimasel kahel aastakümnel on Hroch haaret laiendanud ja arendanud oma teooriat edasi rahvusluse üldteooria suunas, milles ta on maailmas üks tsiteeritavamaid autoreid. Tema uusimas artiklite kogumikus (2007)³⁰ on esindatud kaks Euroopa ajaloo probleemi: üleminek traditsiooniliselt ühiskonnalt modernsele ja rahvusliku identiteedi loomine 19. sajandil, peamiselt riikluseta väikerahvastel. Siin on uurimisobjektidena kesksel kohal rahvus, rahvuslus ja sotsiaalsed muutused. Hroch kirjutab, et rahvuslike liikumiste eesmärk oli mittedominantse etnilise grupi edenemine küpseks rahvuseks (*fully-fledged nation, fully-formed nation*), mille tunnusteks on täielik sotsiaalne struktuur (sh omarahvusest juhtiv eliit), emakeelne kõrgkultuur ja poliitilise enesemääramise realiseerimine omavalitsuse, territoriaalse autonoomia või iseseisvuse vormis.³¹ Joonisel 1 on ära toodud Hrochi uuendatud ja mõnevõrra teistel alustel konstrueeritud versioon (1995) Euroopa väikerahvaste rahvusliku liikumise kohta, kus eestlaste ning lätlaste liikumised kulgevad absoluutselt sünkroonselt (leedulastel kulgeb rahvuslik liikumine nendega sama skeemi järgi, kuid mõningase ajalise nihkega); küpseks rahvuseks saavad kõik kolm alles iseseisvusajal.³²

Andreas Kappeler, kes on uurinud Vene impeeriumi rahvaste rahvuslikke liikumisi, lülitab eestlased koos ukrainlaste, valgevenelaste, leedulaste, lätlaste ja soomlastega “noorte” talupoeglike rahvuste rühma. Talupoegliku rahvuse määratlus on tal lähedane Hrochi mittedominantse etnilise grupi määratlusele: võõrahvusest eliitide valitsemine, kõrgkultuuri, kirjandusliku keele ja värskete riiklike traditsioonide puudumine. Seejuures näeb Kappeler eestlaste ja lätlaste rahvuslikus arengus väga suurt sarnasust, ent ka lähedust soomlastega, mistõttu eraldab ta need kolm rahvust omaette rühma.³³

²⁸ Hroch, M. Social Preconditions, 83.

²⁹ Samas, 77.

³⁰ Hroch, M. Comparative Studies in Modern European History. Nation, Nationalism, Social Change. (Variorum Collected Studies Series.) Ashgate Variorum, Aldershot, England, 2007.

³¹ Hroch, M. Comparative Studies, V, 67–68; VII, 96–97; X, 38; Hroch, M. From national movement to the fully-formed nation: the nation-building process in Europe. – Rmt: Mapping the Nation. Toim G. Balakrishnan. (Mapping Series.) Verso, London, 1996, 78–97.

³² Hroch, M. National self-determination from a historical perspective. – Canadian Slavonic Papers, 1995, XXXII, 3/4, 285.

³³ Каппелер А. Россия – многонациональная империя. Возникновение. История. Распад. Прогресс–Традиция, Москва, 1997, 161–164.

	1800	1850	1900	1920	1990
Poles	FS AB P		BC		IND
Norwegians	FS AB P AUT		BC		IND
Irish	AB	P FS	BC		IND
Greeks	FS AB P		IND		
Serbs	AB BC P	AUT	IND FS		
Magyars	FS AB	P BC	AUT		IND
Czechs	AB	P BC	FS		IND
Slovaks		AB	(BC)		P BC AUT IND
Finns		AB	BC FS P		IND
Croatians		AB P	BC FS		AUT IND
Slovenes		AB	P BC FS		AUT IND
Ukraine (East)		(AB)	AB P		AUT IND
Ukraine (West)		AB P	BC		IND
Estonians		AB	BC P	(IND) FS	IND
Latvians		AB	BC P	(IND) FS	IND
Lithuanians			AB BC P	(IND) FS	IND
Belarusians			AB	AUT	IND
Bulgarians		AB P	BC IND FS		
Macedonians			AB	P AUT	IND
Flemish		AB FS	P	BC AUT	
Welsh		AB		P	
Scots			AB P		
Catalans			AB FS P	(BC) AUT	
Basques			AB P	(BC) UT	
Galicians			AB		P
Bretons		AB			(P)
Sorbs		AB			

AB – national agitation starts
 P – political programme formulated
 AUT – autonomy status achieved
 BC – mass movement starts from successful agitation
 FS – completed social structure of the nation
 IND – independence achieved

Joon 1. Joonis Miroslav Hrochi artiklist Euroopa mittedomionantsete etniliste gruppide rahvusliku liikumise kohta.

EESTI RAHVUSLIKU LIIKUMISE ETAPID UUSIMAS HISTORIOGRAAFIAS

Vaatame edasi, kuidas on eesti rahvusliku liikumise periodiseering kajastunud uusimas historiograafias. Kõik tabelis 1 nimetatud uurijad on Hrochi meetodikaga tuttavad, seda üldiselt positiivselt hinnanud ja rohkem või vähem oma töödes järginud. Nagu öeldud, pole Hrochi skeem mingi rahvusluse universaalne teooria, mis üritaks anda vastused kõikidele küsimustele. Eesti rahvusluse olemuse (konkreetsete ideede) ja selle tuuma – rahvusliku identiteedi – kinnistumise või rahvuse küpsuse-modernsuse taseme kohta ütleb Hrochi skeem otseselt vähe. Seda adudes on eesti rahvusluse uurijad kvantitatiivseid näitajaid täiendanud ulatusliku kvalitatiivse analüüsi ja empiirilise kultuuriloolise materjaliga, kus metodoloogilist refleksiooni on vähem ning narratiivsust rohkem.

Käesolevas tekstis kasutan eesti lugejale harjumuspärasemat ja lühemat nime-tust *ärkamisaeg*, nagu see on eesti historiograafias kombeks, andes endale aru, et see metafoor on pärit rahvusromantilisest ajalookäsitusest ning selle kasutamist on põhjendatult kritiseeritud.³⁴ Sõna *ärkamisaeg* on enamasti kasutatud aastate 1860–1885 kohta, mil “sündis” eesti rahvus ja rahvuskultuur. See on rahvusliku

³⁴ Piirimäe, E. Eesti rahvuslus, 97.

Tabel 1. Eesti rahvusliku liikumise periodiseering*

Uuriija	Faas A Teaduslik huvi	Faas B Agitatsioon	Faas C Massiliikumise algus
M. Hroch (mudel)	1830–1860	1860–1905	1905
M. Hroch (tekstis)	1830–1860	1860–1885	1885
E. Jansen	1820–1860	1860–1885/1900	1885/1900
A. Kappeler	1800–1860	1860–1900	1900
T. Karjahärm	1800–1857	1857–1905	1905
M. Laar	1800–1857	1857–1883	1883
A. Loit	1800–1860	1860–1885	1885
T. Raun	1830–1860	1860–1885**	1905
I. Talve	1825–1860	1860–1900	1900

* **Hroch, M.** Die Vorkämpfer, 145; **Hroch, M.** Die Landbevölkerung und das “Erwachen” kleiner Nationen. – Rmt: *Studia historica in honorem Hans Kruus*. Toim J. Kahk, A. Vassar. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, Tallinn, 1971, 376, 382; **Hroch, M.** Social Preconditions, 29, 77, 159; **Jansen, E.** Mihkel Veske ühiskondlik-poliitilisest tegevusest. – Rmt: *Studia historica in honorem Hans Kruus*, 387; **Jansen, E.** On the economic and social determination of the Estonian national movement. – Rmt: *National Movements in the Baltic Countries during the 19th Century*. Toim A. Loit. (Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia, 2.) Centre for Baltic Studies at the University of Stockholm, Almquist & Wiksell, Uppsala, 1985, 42, 56; **Jansen, E.** Vaateid eesti rahvusluse sünniaegadesse. Ilmamaa, Tartu, 2004; **Каннелер А.** Россия, 163–164, 180; **Karjahärm, T., Sirk, V.** Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed. Eesti Entsüklopeediakirjastus, Tallinn, 1977, 220–222; **Karjahärm, T.** Inimeste valikud ei tulene alati neid ümbritsevatest oludest, 144; **Karjahärm, T.** The awakening of the Estonian nation: from its origins to independence. – *Revue d’Histoire Nordique/Nordic Historical Review*, 2007, 3, 57–74; **Laar, M.** Äratjad. Rahvuslik ärkamisaeg Eestis 19. sajandil ja selle kandjad. Kirjastus Eesti Ajalooarhiiv, Tartu, 2005, 11, 121, 126; **Loit, A.** Die nationalen Bewegungen in Baltikum während des 19. Jahrhunderts in vergleichender Perspektive. – Rmt: *National Movements in the Baltic Countries during the 19th Century*, 63–64; **Raun, T. U.** The Estonians. – Rmt: **Haltzel, M. H., Lundin, C. L., Plakans, A. jt.** Russification in the Baltic Provinces and Finland, 1855–1914. Toim E. C. Thaden. Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1981, 57; **Raun, T. U.** The Latvian and Estonian national movements, 70–71; **Raun, T. U.** Estonia and the Estonians. Updated 2nd ed. (Studies of Nationalities.) Stanford University, Hoover Institution Press, Stanford, California, 57; **Talve, I.** Eesti kultuurilugu. Keskaja algusest Eesti iseseisvuseni. Ilmamaa, Tartu, 2004, 301, 375, 384.

** Aastad 1885–1905 on Toivo Raunal omaette periood, mille sisu on rahvuslikest illusioonidest vabanemine, põlvkondade vahetus, venestamine ja jätkuva moderniseerimise poolt tõstatatud sotsiaalsete küsimuste võistlus (**Raun, T. U.** The Latvian and Estonian national movements, 70–71).

ärkamise kitsas ja otsene tähendus, mis lähtub sellest, et juba kord äratatud või ärganud (ennast rahvuslikult teadvustanud) rahvas ei vajanud hiljem enam äratamist ning uued põlvkonnad sündisid n-ö valmis rahvusesse, omandades rahvusteadvuse automaatselt. Laiemas mõttes polnud rahvuslik ärkamine rahvusteadvuse omaksvõtmise ja kinnistumise mõttes mingi ühekordne akt, vaid kestev protsess, mis haaras uusi põlvkondi ning nõudis uute aktivistide selgitustööd muutuvates

tingimustes ja uuenevate eesmärkide nimel.³⁵ Rahvuslikud üritused, mis said alguse ärkamisajal, kestsid edasi ja sel ajal tõstatatud programmilised nõuded ning ülesanded jäid endiselt päevakorda. Nähtavasti on seda aspekti silmas pidanud need uurijad, kes julgevad ärkamisaja lõpu sajandivahetusega dateerida. Tegelikult on siin mitu tõlgendusvõimalust.

Kui ärkamisaeg on rahvusliku agitatsiooni etapi sünonüüm ja sellega kokkulangev, siis hõlmab see faasi B tervikuna. Sellisel juhul sõltub ärkamisaja kestus agitatsiooni faasi pikkusest, olgu selle lõpp siis aastail 1885 või 1900/1905. Kui eeldada, et *ärkamisaeg* on kitsam mõiste kui *rahvuslik agitatsioon*, mis jätkus ka peale ärkamisaega, moodustab ärkamisaeg faasist B ühe – esimese – poole. On veel võimalus jagada periood 1860–1905 kaheks, millest esimese ajalõigu moodustab traditsiooniliselt mõistetud ärkamisaeg aastail 1860–1885 ja teise aastad 1885–1905, mis hõlmab venestamisaja ning uue ühiskondlik-rahvusliku aktiivsuse kasvu.

Tabelist näeme nii ühtelangevusi kui eri seisukohti, mille taga on liikumise üksikute etappide olemuse, kestuse ja kandepinna hindamise lahknevused ning mõistetele omistatud tähenduste eri varjundid. Ühed neist erinevustest on rohkem põhimõttelist laadi, teised on nüansid.

Kogu skeemi keskseks orientiiriks on patriootide rahvusliku agitatsiooni ehk ärkamisaja algus umbes 1860. aastal, mille osas valitseb üksmeel. Niisugusest konsensusest dateerimisel ei saa aga kõnelda eelärkamisaja (faas A) alguse ja ärkamisaja lõpu ehk massiliikumise (faas C) alguse kohta.

RAHVUSLIK EELÄRKAMINE EHK FAAS A

Mart Laar paigutab eelärkamisaja ja seega ka rahvusliku liikumise alguse 18. sajandi lõppu. Ea Jansenil algab see 1820., Ilmar Talvel 1825., Miroslav Hrochil ja Toivo Raunal 1830. aastal (tabel 1). Hilisema alguse pooldajad peavad talupoegade vabastamise ja Balti valgustuse hääbumise kõrval nähtavasti silmas ka seda, et aegapidi lülitus sakslaste-estofiilide kõrvale liikumisse üha rohkem eestlasi, eriti 1840. aastatel. Laari andmebaasis on eelärkamisaja 153 tegelase seas eestlasi siiski ainult umbes 20%.³⁶

Hroch on trakteenud eestlaste ja lätlaste rahvusliku liikumise faasi A väga lühikeseks. Tema sõnul manifesteeris selles faasis baltisaksa pastorite regionaalne patriotism *Landespatritismus* end teadusliku huvina põlisrahvaste vastu.³⁷ Niisugust patriotismi kodumaa-armastuse ja “maa üldise hüveolu” mõttes on baltisaksa autorid rüütelkondade, gildide ning raadide tegevuses ikka esile tõstnud, ent üksnes sellega estofiilset huvi ei seleta. Balti regionaalne patriotism oli seotud kitsalt seisusliku korra apoloogia ja privileegidega ega saanud kohalike etnoste

³⁵ Karjahärm, T. Eesti vaimse eliidi identsusest ärkamisajal. – Akadeemia, 1996, 12, 2563 jm.

³⁶ Laar, M. Äratjad, 252–253.

³⁷ Hroch, M. Social Preconditions, 178.

teadusliku uurimise tõukejõuna mõõduandev olla. Pigem olid estofiilsuse lätted Euroopas võidukäiku alustanud rahvusluses kui oma aja äraelanud seisuslikkuse printsipiis. Akadeemiline huvi võis sakslastel tekkida nii idealistlikel kui pragmatistilistel kaalutlustel. Kas või näiteks seetõttu, et pikaajalise ühise kooselu tagajärjel olid eesti ja läti keel avaldanud omapoolset survet baltisaksa keekekasutusele.³⁸ Andreas Kappeler nimetab rahvusliku liikumise esimest faasi soomlaste, eestlaste ja lätlaste juures kultuuriliseks ärkamiseks 19. sajandi esimesel poolel, kuigi selle protsessi mõned märgid olid nähtaval juba 18. sajandil.³⁹

Faasi A puhul on üheks probleemiks valgustuse (*Enlightment, Aufklärung*) seos eelärkamisega ehk rahvusliku liikumise algusega. Kuigi kõneldakse saksa, prantsuse, briti, itaalia, rootsi jne valgustusest, pole see 18. sajandi vaimuelu ja filosoofilist mõtet kujundanud mitmepalgeline liikumine determineeritud etniliselt, vaid kuulub ajaliselt pigem “rahvuseelsesse” ajajärku. Kirjanduses on valgustusajajärgu lõppu dateeritud enamasti kas Suure Prantsuse revolutsiooni või Napoleoni sõdade (1804–1815). Ometi ulatub valgustus oma pärandiga ja esmajoones liberaalsete ideede ning väärtustega, mis pole tänapäevalgi aktuaalsust kaotanud, moodsa aega. Vabadus, mõistus, indiviidi õigused, omavalitsus, loomuõigus jmt sobitusid hästi ka eesti rahvusliku liikumise programmi igal selle liikumise etapil. Balti valgustusel, mis oli saksa valgustuse erikuju saksa kultuuri Balti äärealal, oli oma spetsiifika. Balti valgustajad ei nõudnud seisusliku ühiskonna likvideerimist, küll aga ühiskonna moderniseerimist ja humaniseerimist, eriti talupoegade olukorra parandamist (pärisorjuse kaotamine) ning nende vaimset ja majanduslikku harimist.⁴⁰

Et valgustus Baltikumis “jäi hiljaks” ja kestis kauem kui Saksamaal või üldiselt mujal Lääne-Euroopas, on uurijad üksmeelselt nõus. Indrek Jürjo nimetab 19. sajandi esimesi kümnendeid hilisvalgustuse ajajärguks, mida iseloomustab “valgustuse vaikne hääbumine ja selle segunemine uute vaimu- ja kultuurivooludega, nagu saksa klassikaline filosoofia, romantism ja uushumanism”.⁴¹ Jansen kirjutab, et “hiljaksjäämise” tõttu “siin kestis veel 19. sajandi esimesel poolel, uute ideede sissetungist hoolimata, pikk valgustusaeg”,⁴² seega siis umbes kogu eelärkamise aja (Hrochi järgi faas A). Niisuguse valgustuse pika kestuse puhul tekib küsimus, kuidas suhestub valgustus eelärkamisega, kas need nähtused kulgesid paralleelselt eraldi või üheskoos ja kes on siis valgustaja ning kes rahvusliku liikumise estofiilist aktivist. Valgustus on üldine mõiste ja terve eposh, mida ei saa öelda estofiilsuse kohta. Jürjo näitab konkreetsete isikute najal, et Hupeli põlvkonna valgustajatele olid *rahvuse* ja *rahvusluse* mõisted veel täiesti võõrad ning

³⁸ Vt probleemist nt **Undusk, J.** Saksa-eesti kirjandussuhete tüpoloogia. – Keel ja Kirjandus, 1992, 10, 585.

³⁹ **Кappelер А.** Россия, 163.

⁴⁰ **Jürjo, I.** Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819. Riigiarhiiv, Tallinn, 2004, 479–482 jn.

⁴¹ Samas, 482.

⁴² **Jansen, E.** Eestlane muutuv asjas. Seisusühiskonnast kodanikuühiskonda. Eesti Ajalooarhiiv, Tartu, 2007, 116.

siin kulgeb veelahe ühelt poolt valgustajate ja teisalt esto- ning letofiilide vahel, kes pidasid etnost ja selle teaduslikku tundmaõppimist tähtsaks. Jansen seletab seda probleemi nii:

Niisiis oli Balti ühiskonna üheks iseloomulikuks jooneks 19. sajandi esimesel poolel kultuuri-avalikkuse väljakujunemine Saksa mustri järgi. Seda suunasid endiselt valgustusideed, usk, et ühiskonda saab paremaks muuta, et selleks on vaja ikka enam informatsiooni oma kodumaa ja muu maailma kohta, mille abil on ühtlasi võimalik mõista ja kaitsta oma identiteeti. Teisalt süvenes saksa romantismi mõjul minevikuihalus, aga sakslaste ajaloolist missiooni teadvustades ja mõtestades märgati ka põlisrahvaste olemasolu. Kasvas Herderist inspireeritud huvi nende rahvaste kui looduslaste eripära, keele ja kogu kultuuri vastu ja Hupeli ning Lucega alanud estofiilne (letofiilne) huvi laienes. Estofiilid olid tihedalt suhtlev mõttekaaslaste ringkond, kes agaralt uuris ja kultiveeris eesti keelt ja folkloori.⁴³

Nii on Jansen sidunud omavahel saksa valgustuse, eestlaste eelärkamise, baltisaksa kultuuri ja estofiilid. Valgustuse edasikestmisest 19. sajandi esimesel poolel ja hiljemgi saab kõnelda vast ainult ideede, väärtuste ning mõtteviisi pikaajalise mõju kontekstis, mida tõenäoliselt pidas silmas ka Jansen.⁴⁴ Teisest küljest oli ka estofiilide tegevusel valgustuslik külg. Valgustus võis olla üheks ühiseks, kuigi mitte ainsaks lätteks nii baltisaksa kui eesti ja läti rahvuslusele, kujunevale identiteedile ning ühiskondlikule mõttele. Seetõttu on põhjendatud Jürjo küsimus: kas eestlaste rahvuslik ärkamine oli baltisaksa valgustuse teene?⁴⁵

Varasemast rahvuslikust ja nõukogudeaegsest kirjandusest ei leia me selget vastust küsimusele, kas 19. sajandi esimesel poolel oli tegemist rahvusliku liikumisega või üksnes seda ette valmistava eellooga. Tõrke on siin tekitanud igati loogiline arusaam, et sakslaste suur ülekaal estofiilide ringkonnas ei sobi kokku eestlaste rahvusliku liikumise mõttega, mis oli läbinisti eestilik üritus, mitte võõrast soost sakslaste asi, kelle vastu liikumine peagi pöördus.

Ettevaatlikult kõneles sellest etapist kui üksikute rahvusideest haaratud patriootide-haritlaste tegevusest Jansen 1971. aastal, sest sõna *estofiil* ei sobinud nõukogude skeemi. Estofiile nimetati siis valgustajateks, ratsionalistideks ja isegi demokraatideks, mis ainult süvendas segadust eelärkamisaja ümber. Õnneks leidis Jansen sellele etapile sobiva marksistliku fassaadi, nimetades seda feodalismilt kapitalismile üleminekuperioodiks.⁴⁶ 21. sajandi algul kinnitasid Talve ja Laar taas selgesõnaliselt estofiilse perioodi kuuluvust rahvuslikku liikumisse.⁴⁷

⁴³ Samas, 102–103.

⁴⁴ **Jansen, E.** Aufklärung und estnische nationale Bewegung in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. – Rmt: Aufklärung in den baltischen Provinzen Russlands. Ideologie und soziale Wirklichkeit. Hrsg. von O.-H. Elias. (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, 15.) Böhlau, Köln, 1996, 72.

⁴⁵ **Jürjo, I.** Das nationale Erwachen der Esten im 19. Jahrhundert – ein Verdienst der deutsch-baltischen Aufklärung? Estland und seine Minderheiten. Esten, Deutschen und Russen im 19. und 20. Jahrhundert. – Nordost-Archiv (Neue Folge), 1995, **IV**, 2, 409–431.

⁴⁶ **Jansen, E.** Mihkel Veske ühiskondlik-poliitilistest tegevusest. – Rmt: Studia historica in honorem Hans Kruus, 387.

⁴⁷ **Talve, I.** Eesti kultuurilugu. Keskaja algusest Eesti iseseisvuseni. Ilmamaa, Tartu, 2004, 384; **Laar, M.** Äratjad, 121.

JÄRELÄRKAMISAEG

Ärkamisaega on kõige enam uuritud ja seetõttu võib pealiskaudsemale vaatlajale jääda ekslik mulje, et rahvuslik liikumine sellega peamiselt piirduski. Tabelist 1 nähtub, et patriootliku agitatsiooni faasi lõppu ja massiliikumise algust on dateeritud erinevalt ning siin on lahkuminekuks üsna suured, ajavahemikus 1883–1905. Hans Kruus kirjutas oma krestomaatilises Eesti ajaloos (1928):

Suur ühiskondlik-rahvuslik tõus XIX sajandi lõpul ja järgmise alul /.../ avas uue ajajärgu eesti rahvuslikus liikumises.⁴⁸

Nooreestlane Peeter Ruubel nimetas aega 1880. aastate lõpust kuni 1905. aastani väikekodanlikuks ajajärguks.⁴⁹ Ilmar Talve kasutab 1880. aastate lõpu ja 1890. aastate kohta sõna *järelärkamisaeg*, kuid peab seda erinevalt eelärkamisajast mitte omaette faasiks, vaid ärkamisaja viimaseks etapiks.⁵⁰ Toivo Raunal on need aastad rahvusliku liikumise iseseisev faas, mille sisu on põlvkondade vahetus, venestamine ja sotsiaalsete küsimuste esiletõstmine jätkuva moderniseerimise poolt.⁵¹ Siin ongi probleem: kas pidada ajavahemikku 1896–1904 massiliikumise faasi alguseks või agitatsiooni faasi lõpuks või hoopis omaette faasiks, nagu pakub Raun? Neil aastail olid muutused eelneva venestusajaga võrreldes tõepoolest väga suured, kuid erinevus järgnevast, 1905. aastast oli veelgi suurem. Kui võtta rahvuslust kitsamas mõttes, siis jääb vähem šansse massiliikumise dateerimiseks enne 1905. aastat. Vaatleme allpool, kuidas on üleminekut massiliikumisele käsitlenud eesti uusim ajalookirjutus.

EA JANSEN ÜLEMINEKUST MASSILIIKUMISELE

Ea Janseni viimasest, postuumselt ilmunud suurteosest “Eestlane muutuv asjas” (2005)⁵² ei leia me kuigi palju arutlusi rahvusliku liikumise olemuse ja selle etappide kohta. Miroslav Hrochigi on seal nimetatud vaid üks kord. Pigem on autorit selles 19. sajandi Eesti ühiskonna (eesti/baltisaksa) panoraamses ajaloos paelunud seisusliku ühiskonna ümberkujunemine kodanikuühiskonnaks ja eriti avalikkus selle mitmekesistes (sh rahvuslikes) vormides. Märku annavad ka autori pikaajalised kultuuriloolised huvid ja kalduvused. Raamatus leidub suhteliselt vähe sajandilõpu poliitilist ja ideeajalugu eesti-saksa-vene suhete kontekstis, kuigi autor kavatses neid jmt küsimusi veel põhjalikumalt uurida.⁵³ Siiski on

⁴⁸ **Kruus, H.** Eesti ajalugu kõige uuemal ajal, II. K./Ü. Loodus, Tartu, 1928, 109.

⁴⁹ **Ruubel, P.** Poliitilised ja ühiskondlikud voolud Eestis. (Talupojaline-väikekodanlik ajajärk 1860–1905.) Kirjastuse A. S. Varrak, Tallinn, 1920.

⁵⁰ **Talve, I.** Eesti kultuurilugu, 452.

⁵¹ **Raun, T. U.** The Latvian and Estonian national movements, 70–71.

⁵² Raamatu pealkiri on eksitav, sest autor vaatleb ka baltisaksa ühiskonda.

⁵³ **Arukaevu, J.** Järelsõna. – Rmt: **Jansen, E.** Eestlane, 512–513.

seal ja teistes tema hilisemates töödes traditsioonilise historiograafia seisukohast vaadates uusi ning põhimõttelisi järeltusi. Nii on Jansen rahvusliku liikumise estofiilse etapi juures näinud eestlaste ja sakslaste koostööd, ühise koostöövõrgustiku kujunemist, mis polnud enam “hälve” saksavastasena kujutatud rahvuslikus liikumises.⁵⁴

Janseni seisukohtadest rahvusliku liikumise periodiseerimise kohta saame teavet tema varasematest töödest. Siinjuures tuleb öelda, et kuigi Jansen jõuab mõnikord oma mõttearendustes välja Eesti riigi tekkimiseni, on tema peamiseks huviobjektiks ikka olnud ärkamisaeg. Tuleb ka arvesse võtta, et ideoloogilise kontrolli tõttu polnud nõukogude ajal võimalik arutleda rahvusliku liikumise politiseerumise üle omariikluse mõttes. Massiliikumine ehk faas C tähendas siis proletariaadi võitlust isevalitsuse ja kodanluse vastu sotsialismi ning töörahva riigi eest liidus suure vene rahvaga. Seda pidi oma tollaegses tekstis arvestama ka impeeriumi välisringis Prahast resideeriv liberaalne professor Hroch, veelgi enam aga impeeriumi siseringis töötav Jansen.

1977. aastal kirjutas Jansen, et 1870. aastate lõpul ja 1880. aastate algul “algas maaelanikkonna, sealhulgas talupoegade massiline kaasaminek rahvusliku liikumisega”.⁵⁵ Hiljem nihutas ta massiliikumise alguse järk-järgult ajas edasi. 1992. aastal ilmunud artiklis märkis ta, et üleminek massiliikumise faasi toimus 1880.–1890. aastatel.⁵⁶ Globaalsema haardega loos (1994) kirjutas Jansen, et “eesti rahvuslik liikumine sai 1880.–90. aastateks tõepoolest massiliikumiseks ja võis alata Hrochi järgi kolmas faas, mis tõi kaasa ka rahvusriikluse rajamise”.⁵⁷ Samast artiklist loeme:

20. sajand tõi kaasa ühiskonnaelu kiire moderniseerumise, mille kaasnähtuseks või õieti koostisosaks oli rahvuslike liikumiste astumine uude faasi kõigi kolme naaberriigi puhul, samuti kogu rahvusliku elu politiseerumine ja seega rahvusriikluse tingimuste ja aluste loomine.⁵⁸

Enesemääramise eelduste küpsemise seostas Jansen nüüd 20. sajandi esikümendite kiire moderniseerumise ja 1905. ning 1917. aasta revolutsiooniga,⁵⁹ “eesti avalikkuse radikaliseerumise ja taapolitiseerumisega pärast venestusaega 1905. aasta revolutsiooni eelõhtul ja ajal”.⁶⁰ Norras avaldatud artiklis sidus ta massi-

⁵⁴ Jansen, E. Faehlmanni aeg. – Rmt: Jansen, E. Vaateid, 142–151.

⁵⁵ Jansen, E. Eesti talurahva, 96.

⁵⁶ Jansen, E. Die estnische Nationalbewegung: sozio-ökonomische Bedingungen und sozio-kulturelle Charakteristika. – Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Humanitaar- ja Sotsiaalteadused, 1992, 41, 4, 274. Eestikeelses resümees märgib autor faasist B faasi C ülemineku ajaks 1890. aastaid.

⁵⁷ Jansen, E. Rahvuslusest ja rahvusriikide sünni eeldustest Baltimail. – Rmt: Jansen, E. Vaateid, 116. Artikkel tugines 20.12.1988 ÕES-i koosoleku ettekandele.

⁵⁸ Samas, 121.

⁵⁹ Samas, 123.

⁶⁰ Jansen, E. Eesti seltside saadikute märgukiri Vene keisrile 1881. aastal. – Rmt: Jansen, E. Vaateid, 256; Jansen, E. Eesti ajakirjanduse rahvuslikkusest venestamisajal. – Rmt: Jansen, E. Vaateid, 182.

liikumise alguse rahvusliku elu politiseerumisega 20. sajandi algul.⁶¹ 1998. aastal kirjutas Jansen 1890. aastatest kui üleminekuajajärgust, kus “uued mobiliseerivad poliitilised ideed” ja poliitiline kultuur olid alles kujunemisel.⁶²

On ilmne, et Janseni varasemates töodes oli massiliikumise kriteeriumiks esma-joones rahvuslikest üritustest osavõtjate (seltsiliikmed, kirjasaatjad, rahvaluulekogujad, karskustegelased jt) arvukus ja mitte selle liikumise kvalitatiivne külg – uued radikaalsed poliitilised ideed ning sihid, mida polnudki kusagilt leida. Viimastes artiklites distantseerus Jansen sisuliselt oma varasematest teesidest massiliikumise varase alguse ja olemuse kohta ning seostas selle poliitiliste eesmärkide eskaleerumise, revolutsiooni ja võitlusega enesemääramise eest, jättes seejuures kõrvale Hrochi varasemates töodes sellele faasile eriti iseloomulikuks tunnuseks peetud antagonistlike klasside võitluse rahvuses endas.

MART LAARI RAHVUSLIKU LIIKUMISE MUDEL

Mart Laar ja Toivo Raun on ühel arvamusel, et Eesti juhtumi seletamisel sobivad Miroslav Hrochi ning Anthony D. Smithi kultuurirahvuslust väärtustavad teooriad paremini kui modernist Gellneri industriaalühiskonda tähtsustav teooria.⁶³ Laari doktoritööst võib jääda mulje, et ta on Hrochi seisukohtade veendunud pooldaja ja innustunud järgija. Nii on see siiski osaliselt. Aktsepteeritud Hrochi periodiseeringu ja rahvusliku aktiivi uurimise meetodika, lükkab ta Eesti näitel ümber Hrochi teesid selle kohta, et rahvuslik aktiivsus mingis piirkonnas on sõltuv sotsiaalmajanduslikest ning kultuurilistest teguritest, põllumaa viljakusest, põllumajandusliku kaubatootmise tasemest, turusidemetest, külakoolivõrgu tihedusest jm.

Ainus rahvusliku aktiivuse reegel oli see, et reeglit polnud.⁶⁴

Peamine tegur Laari uurimuses on rahvuslikult aktiivsete äratajate olemasolu. Kus aktiviste oli rohkem, seal oli ka rahvuslik elu hoogsam.⁶⁵

Nagu Jansen ei kõnele ka Laar kuigi palju rahvusliku liikumise lõppfaasist, s.o massiliikumisest, kuna temagi tähelepanu on keskendunud patriootliku agitatsiooni faasile. Massiliikumise etappi kirjeldab ta Hrochi kriteeriumide vaimus nii:

Kolmandas ehk C-faasis ärkab kogu rahvas. Rahvuslik liikumine hõlmab kogu maa, kujunevad välja eri kihte ja mõtteviise esindavad suunad. Rahvuslik liikumine muutub massiliseks.⁶⁶

⁶¹ **Jansen, E.** *Baltic nationalism: the way towards the nation states.* – Rmt: Norden och Baltikum. Universitet i Oslo, Oslo, 1994, 148.

⁶² **Jansen, E.** Ühest dialoogist surveaegade ajakirjanduses. – Rmt: **Jansen, E.** Vaateid, 336.

⁶³ **Laar, M.** Äratajad, 60–61, 63–65; **Raun, T. U.** Nineteenth- and early twentieth-century Estonian nationalism, 143.

⁶⁴ **Laar, M.** Äratajad, 216–217.

⁶⁵ Vt **Karjahärm, T.** Inimeste valikud, 140–142.

⁶⁶ **Laar, M.** Äratajad, 11–12.

Vaatame edasi, kuidas Laar seda määratlust rakendab? Oma doktoriväitekirjas-raamatus (2005) lõpetab ta ülevaate ärkamisajast Eestis üsna minoorsete nootidega: Jakobsoni surm (1882), liikumise sisemise lõhe haripunkt (1883), Hurda taandumine ja venestamise algus. Sealsamas konstateerib ta ootamatult kohest üleminekut uude, kõrgemasse faasi ehk massiliikumisse:

Lõhenemisest ja tagasilöökidest hoolimata muutis rahvuslik liikumine Eestit kahekümne aastaga pöördumatult. Kuigi 1880. aastate esimesel poolel tabas rahvuslikku liikumist mõõn, mida süvendas venestuse pealetung, ei kadunud saavutused kuhugi. Eesti ühiskond oli jõudnud poisi-east meheikka. Maarahvast, kes ei osanud ennast kindlalt määratleda, oli saanud moodne ja sotsiaalselt diferentseeritud Euroopa rahvus. Rahvuslik ärkamine oli haaranud järjest suuremaid rahvahulki, muutunud massiliseks. Need olid saavutused, mida polnud võimalik tagasi pöörata.

Rahvusliku liikumise jõudu näitab iseäranis tema jätkumine ka tugevneva venestuse kiuste. 1880. aastate teisel poolel hoogustus Eestis rahvuslike organisatsioonide asutamine. Seejärel, kui rahvuslikus liikumises juhtivat osa etendanud liikumised takerdusid või käisid alla, keskendus aktiivsus väiksematesse organisatsioonidesse. Baltisaksa ülemkihi positsioone nõrgestades tugevdas venestus eestlaste võimalusi ning pakkus neile senisest suuremaid tegevusvõimalusi. Kui sellest 1890. aastatel lõpuks aru saadi, oli juba hilja midagi muuta. Rahvuslik liikumine Eestis arenes peatumatus tõusujoones. Seda kroonis iseseisva Eesti riigi loomine 20. sajandil.⁶⁷

Teisal kirjutab Laar:

1880. aastate algul elas rahvuslik liikumine üle kiire tõusu, muutudes massiliseks ning hõlmates nüüd kogu Eesti. Igaüks, kes rahvuslikes ettevõtmistes vahetult osales, mõjutas kolme-nelja inimese hoiakut, suurendades rahvuslaste hulka. Loomulikult jäid rahvuslikust liikumisest otseselt haaratud inimesed tollases Eesti ühiskonnas ilmsesse vähemusse. Nii oli see teisteski maades. Samas kujundas just selline vähemus kõikjal ka enamuse arvamusi ja hoiakuid.⁶⁸

Seega tuleb Laar massiliikumisele üleminekuks vajalikud tingimused esma-joones liikumise massilisusest, rahvuslike aktivistide arvust ja tegevusest uute inimeste kaasatõmbamisel ning uute rahvuslike organisatsioonide asutamisest, mida ta lähemalt ei kommenteeri ega analüüsi. Kümme aastat varem ilmunud raamatus Jakob Hurdast nimetab Laar tõendina ajalehtede trükiarvu hüppelist kasvu ja kõikvõimalike rahvuslike organisatsioonide massilist moodustumist.⁶⁹ Seega on tema massiliikumise kriteerium – osavõtt – umbes sama mis Janseni töödes kuni 1990. aastateni.

Laari töödest võib välja lugeda kolm olulist momenti:

- 1) 1880. aastate alguseks saavutati rahvusliku identiteedi sedavõrd kõrge tase, et rahvuslus oli saanud enesestmõistetavaks, üldiseks massiliselt levinud nähtuseks, millega jõudis lõpule umbes 25 aastat kestnud ärkamisaeg (1857–1883) ehk rahvuslike patriootide agitatsiooni etapp (faas B);
- 2) rahvusliku liikumise kõrgemasse massiliikumise etappi (faas C), mis lõppes Eesti riigi loomisega, sisenesid eestlased 1880. aastate algul;
- 3) ärkamisajal kujunes välja moodne euroopalik rahvus.

⁶⁷ Samas, 136.

⁶⁸ Samas, 291.

⁶⁹ Laar, M. Raamat Jakob Hurdast. Ilmamaa, Tartu, 1995, 130.

Kasutades Hrochi tähistusi, näeb Laari rahvusliku liikumise mudel välja ligilähedaselt niisugune:

AB → MR → BC → KR

Laari mudeli erinevus Hrochi eestlaste mudelist (tüüp 1) seisneb selles, et Laaril on moodsa rahvuse tekkimine paigutunud enne massiliikumist ja kodanlikku revolutsiooni. Veel kaugemal on Laari mudel Hrochi tüübist 2 (leedulased ja slovakiid).

Kõneldes sellest, et rahvuslik ärkamine oli muutunud massiliseks, viitab ta justkui ärkamise edasikestmisele. Ent ega seegi pole väär. Sest vaevalt saab uskuda, et kõik eestlased olid 1880. aastateks rahvuslikult ärrganud. Laar kirjutab, et niisuguse kultuurilise rahvusluse puhul nagu Eestis pääseb “poliitiline pool” domineerima faasis C. Ent kui palju saab seda väita 1880.–1890. aastate kohta? Hilisema kohta kindlasti. Tundub, et Laar ei pea 19. sajandi lõpu poliitilisi protsesse (venestamine) oluliseks mõjuriks ja arvab, et sotsiaalsed tegurid (näiteks seltsiliikmete arvu kasv) olid täiesti piisavad rahvusliku liikumise edasiminekuks kõrge-
masse faasi.

Erinevalt Hrochist ei arvesta Laar industriaalrevolutsiooniga. Ta isegi ei otsi korrelatsiooni rahvusliku aktiivsuse ja tööstuse piirkondliku arengu vahel. Tõsi, tööstustöölise arv oli väike: 1860. aastal ainult 6500, 1879. aastal 10 400.⁷⁰ Distantseerumine n-ö materiaalsest maailmast, sotsiaalmajanduslikest teguritest ja valitsevatest poliitilistest jõujoontest ning rahvuse ärkamise usaldamine äratajate kätte viib Laari lähedale Ernest Renani kuulsale lausele: “Rahvus on hing, vaimne printsiip.” See on tekitanud ka vastuväiteid ja küsimusi.⁷¹

MASSILIIKUMINE: *PRO ET CONTRA*

Need autorid, kes paigutavad eesti moodsa natsiooni väljakujunemise ja massiliikumise alguse varasemasse aega, lähtuvad sotsiaalse mobilisatsiooni ning avaliku tegevuse (seltskondliku suhtlemise) kriteeriumist, kus sisuks on eesti opositsioonide tekkimine linnavalimistel, vabatahtlike ühenduste (seltside) “massilevi” ja rahva isetegevuse kasv 1880.–1890. aastail, mis toimus poliitilisele surutisele vaatamata.⁷² Siinkohal on silmas peetud uute seltside “massilevi”. Need on laulu- ja mänguseltsid, orkestrid ning laulukoorid, karskus-, tuletõrje- ja põllumeeste-

⁷⁰ **Pihlamägi, M.** Eesti industrialiseerimine 1870–1940. Ajaloo Instituut, Tallinn, 1999, 38.

⁷¹ **Karjahärm, T.** Inimeste valikud, 141–142; **Sirk, V.** Ärkamisaja rahvusliku aktiivi kogupilt. [Retsensioon.] – Keel ja Kirjandus, 2005, 10, 844–848; **Kukk, K.** Mart Laar: Äratajad. Rahvuslik ärkamisaeg Eestis 19. sajandil ja selle kandjad. [Retsensioon.] – Rmt: Forschungen zur baltischen Geschichte, I. Hrsg. von M. Laur, K. Brüggemann. (Forschungen zur baltischen Geschichte erscheinen in der Schriftenreihe Humaniora historica der Universität Tartu.) Akadeemiline Ajalooselts, Tartu, 2006, 242 jj; **Piirimäe, E.** Eesti rahvuslus, 106.

⁷² **Jansen, E.** Selts ja seisus 19. sajandi teise poole eesti ühiskonnas. – Rmt: Seltsid ja ühiskonna muutumine. Talupojaühiskonnast rahvusriigini. Artiklite kogumik. Toim E. Jansen, J. Arukaevu. Eesti Ajalooarhiiv, TA Ajaloo Instituut, Tartu, 1995, 37–40.

seltsid, käsitöliste seltsid linnades, vastastikuse abistamise kassad ning kindlustus-seltsid, seega apoliitilised ühendused, mis moodustasid suhtlusõrgustiku ja olid kujuneva kodanikuühiskonna elemendid. On raske öelda, kui palju olid niisugused kultuuri-, majandus- ja kutsealased ühendused rahvuslikult ning poliitiliselt motiveeritud. Pankrotiga lõpetanud kaubalaevaaktsiaselts Linda (1879–1893) 1000 liikmega, mida kavandati ja reklaamiti kui rahvuslikku üritust, oli tegelikult äriühing, mis kisti poliitikasse ning seltsi koosolekutel peeti mõnikord ka isamaalisi kõnesid.⁷³ Hurda juhitud rahvaluule suurkogumine oli küll ülemaaline, kuid mitte väga massiline: 1890. aastate algul oli haaratud umbes 250 korrespondenti. Laulupeod (1880, 1891, 1894, 1896) tuhandete esinejatega olid kahtlemata kultuuri-massiüritused. Seltsitegevuses osalejate suurt arvu moderniseerimise taseme või rahvuse küpsuse-modernsuse mõõdupuuna ei saa ülehinnata. Rahva massiline omaalgatuslik isetegevus kõneleb tegelikult vähe tippharitlaskonna, teaduse ja professionaalkultuuri kohta, mis on arenenud rahvuse tähtsad tunnused.

Kultuuri- ja majandusfunktsioonidega seltsid töötasid kitsa ning rangelt reglementeeritud põhikirja alusel ja olid sel surveajal ametnike valvsa kontrolli all, kuid neid ei suudetud alati ohjata seadusandluse keerukuse ning vastuolulisuse ja ametnike ebapiisava haldussuutlikkuse tõttu.⁷⁴ Poliitikategemine selle sõna otseses tähenduses oli seltsides võimalik vaid varjatult, mida ei saa päriselt välistada. Tolle aja seltside protokollidest leiame pigem küll rohkesti viiteid “kallile keisri-isale” truualamlike tunnete väljendamisest, aga see oli pigem obligatoorne etikett. Väliselt täiesti apoliitiliste muusikaseltside, mis valmistasid ette laulupidusid, ja rahva tervise eest võitlevate karskusseltside tegevusel oli muidugi ka rahvuspoliitiline mõõde, kuid see piirdus ikkagi kultuurisfääriga. Eesti vaimse eliidi lipulaevalt Eesti Üliõpilaste Seltsilt võiks rohkem eeldada aktuaalse poliitikaga tegelemist, aga tunnistusi selle kohta hiljem iseseisvas Eestis kirjutatud ajalugudes praktiliselt ei leidu. Ka siin toimus EÜS-i vanema perioodi juhtiva historiograafi Johan Kõppi sõnul murrang rahvuslikus mõttes teadliku rahvusluse sihis aastail 1898–1905.⁷⁵ Isegi kui tunnistame 19. sajandi lõpukümnendite seltsiliikumise rahvuslikuks massiliikumiseks (täpsemad andmed selle osavõtjaskonna kohta puuduvad), jääb puudu rahvusliku liikumise kõrgemale faasile iseloomulik poliitiline mõõde. Muidugi ei kadunud kuhugi rahvusliku agitatsiooni kõrgajal Sakalas (1878–1882) jm püstitatud radikaalsed poliitilised loosungid, mida eesti ühiskond vähemalt rahvusliku aktiivi (uue eliidi) näol oli teadvustanud ja uue identiteedi koostisosana tagasipöördumatult omaks võtnud. Poliitilise rahvusluse elemendid olid olemas ja jäid, kuid see polnud veel massiliikumine. Pigem oli kultuuriline rahvuslus see, mis

⁷³ **Prants, H.** Eesti kaubalaeva-selts “Linda”. (E.R.S. Kirjanduse-haruseltsi toim. nr. 16.) Teaduse Kirjastus, Tallinn, 1913, 30–32 jm.

⁷⁴ **Arukaevu, J.** Avalikkuse ohjamise kavad ja tegelikkus tsaariaja lõpus. – Rmt: Seltsid ja ühiskonna muutumine, 169–170.

⁷⁵ **Kõpp, J.** Eesti Üliõpilaste Seltsi ajalugu, I. 1870–1905. EÜS-i Kirjastus, Uppsala, 1955, 174–176, 189–197 jm.

rahva isetegevuse mitmekesistes vormides omandas üha massilisema ilme, luues eeldused hilisemaks poliitiliseks tegevuseks.

Tõsisem argument on juba Sakalaga politiseerunud eesti ajakirjanduse kujunemine massimeediaks ja sotsiaalseks institutsiooniks 19. sajandi lõpukümnenditel. Trükiarvud kasvasid kohati kuni 10 000-ni, hakkas ilmuma esimene eestikeelne päevaleht Postimees (1891), kuid avalikku poliitilist debatti rahvuslikelt positsioonidelt venestamisajal üldreeglina pidada ei saanud, isegi sõna *Eesti* äratas kahtlust.⁷⁶ Eesti ajakirjandust venestusajal spetsiaalselt uurinud Ea Jansen nendib, et surveoludele vaatamata jäi Eesti avalikkuses nähtamatu algpoliitiline sfäär ikkagi alles.⁷⁷ Eesti ajakirjandus jäi ka venestamisajal rahvuslikuks, ent see avaldus nüüd peamiselt kohaliku kultuurielu kajastamise kaudu. Mõningaseks dissonantsiks niisuguses rutiinsuses oli ettevaatlik mõttevahetus rahvuse olemuse ja eestlaste tuleviku (püsijäämise) üle Virulase toimetaja Jaak Järve, Postimehe toimetaja Karl August Hermannini ning Oleviku toimetaja Ado (Aadu) Grenzsteini osavõtul. Sellega kaasnesid *ajalehtede erakondade* (Mihkel Martna termin) vastastikused süüdistused, salakaebused võimudele, intriigid ja tšensor Jaan Jõgeveri sekkumine.⁷⁸ Friedebert Tuglase sõnul olid 1890. aastad nārune aeg, *saeculum obscurum*⁷⁹, ent see pole kogu tõde ajastu kohta.

Rahvusliku liikumise allakäigu teooria ei tule kasuks massiliikumise varase dateerimise pooldajatele. Ja seda püüab Jansen pehmemdada: eesti ajakirjandus säilis, selle maht suurenes, rahvuslikku hoiakut suudeti alles hoida, vaatamata survele oli eesti avalikkus seltside ning ajalehtede näol ikka olemas, madalale poliitilisele kultuurile vaatamata püüti mõningaid rahvuslik-liberaalseid ideid edasi arendada ja seltsiliikumine kohtadel laienes.⁸⁰ Isegi kui olla nõus sellega, et tagasilangust polnud, ei tähenda see veel rahvusliku liikumise uue etapi saabumist.

19. sajandi lõpu rahvuslus avaldas end peamiselt kultuurilise suunitlusega isetegevuses ja institutsioonides, avaldus kujuneva eesti ühiskonna spetsiifilises vaimses kihistuses ning moderniseerivas miljöös. Kuid kas iga rahvaalgatus, olgu karskus- või tuletõrjeseltsi või mingi kutseühingu asutamine, oli rahvuslikult motiveeritud seetõttu, et see loodi rahvusliku liikumise ajal eestlaste poolt ja tema nimes esineb (mitte alati) etnonüüm *eesti*? Mis on rahvusluse rahvuslikkus? Kas kuuluvusest organisatsiooni piisab, et olla aktivist (nagu on M. Laari andmebaasis), või on see läbitunnetatud teadvuslik seisund ja selle nimel tegutsemine?⁸¹ Inimese sise-

⁷⁶ **Issakov, S.** Tsaarivalitsuse tsensuuripoliitikast eesti ajakirjanduse suhtes 19. sajandi teisel poolel. – Rmt: Läbi kahe sajandi. Koost J. Peegel. Eesti Raamat, Tallinn, 1971, 125–140; **Lauk, E.** Ajakirjanduse ajaloo periodiseerimisest. Eesti ajakirjanduse arenguetapid (kuni 1944). – Keel ja Kirjandus, 1996, 11, 771–772.

⁷⁷ **Jansen, E.** Eestlane, 435.

⁷⁸ **Jansen, E.** Eesti ajakirjanduse rahvuslikkusest venestamisajal, 196–204.

⁷⁹ **Tuglas, F.** Ado Grenzsteini lahkumine. Päättükid meie ajakirjanduse ja tsensuuri ajaloost. Noor-Eesti Kirjastus, Tartu, 1926, 49.

⁸⁰ **Jansen, E.** Veel natuke eesti liberalismi ajaloost. – Rmt: **Jansen, E.** Vaateid, 221–227; **Jansen, E.** Eestlane, 434–451.

⁸¹ Vt probleemist **Piirimäe, E.** Eesti rahvuslus, 107.

maailma on keeruline tungida, veel vähem on võimalusi tema hingeseisundi rahvuslikkust tagantjärele mõõta, mistõttu tuleb enamasti leppida kaudsete allikatega, sest ajalehtede kaastöölise kirju sisaldavaid arhiive on vähe säilinud.

1880.–1890. aastatel ei toimunud rahvusliku liikumise programmis muutusi ega edasiminekut. Pigem vastupidi, rahvuslik liikumine omandas pealetungiva venestamise ees defensiivse ilme, poliitilisi nõudmisi (osavõtt maapäevast) aga polnud enne 20. sajandi algust üldse võimalik esitada. Mingit uut programmist sõnumit rahvuslikud aktivistid oma agitatsioonitöös rahvale ei edastanud ja uut kvaliteeti ühiskonnaelus ei tekkinud. Rahvusliku liikumise agitatsiooni faas kestis edasi. Seda iseloomustas püüe hoida ja säilitada varem saavutatut. Arenemine “tõeliste” ideoloogiate (liberalism, sotsialism) suunas oli revolutsiooni eelaastatel silmanähtav, ent poliitilist massiliikumist rahvuslike või muude eesmärkide nimel polnud, ei olnud tööstustöölise streike ega agraarrahutusi; ühiskonnaelu kulges suhteliselt rahulikult ja stabiilselt. Kui Soomes puhkes 1890. aastatel võimas protestiliikumine autonoomia piiramise vastu, siis Eestis midagi niisugust ei juhtunud. Hrochil on massiliikumise faas seotud selgelt nähtavate klassiantagonismidega konkreetsete sotsiaalsete gruppide vahel rahvuse sees ja tervikliku sotsiaalse liikumise jagunemisega konservatiivseks, liberaalseks ning demokraatlikuks tiivaks oma programmide ja eri arusaamistega rahvuslikest huvidest.⁸² Seda me Eestis enne 20. sajandi algust ei näe. Ka poliitilistest parteidest on vara rääkida.

Uurijad on olnud üksmeelsed, et uuele tasandile jõudis eesti ühiskondlik elu 19. ja 20. sajandi vahetusel ning pöördepunktiks sai selles 1905. aasta revolutsioon. 1890. aastate lõpul algas “eneseteadliku rahvusluse etapp”,⁸³ “uus ajajärk ühiskondlik-poliitilises elus”.⁸⁴ Tõeliselt poliitilise ja massilise rahvusliku liikumise alguseks võib pidada 1905. aastat, mis tõi rahvuslikku võitluse uue poliitilise mõõtme ning sellega seotud konkreetset poliitilised ja ühiskondlikud sihid, mis olid varjatult olemas olnud ka enne, kuid mille avalikuks esitamiseks polnud aga võimalusi ega eeldusi. Esmakordselt nõuti 1905. aastal massiliselt poliitilist enesemääramist rahvuslik-territoriaalse autonoomia näol kuni föderatiivse osariigi staatuseni. Rahvusliku liikumise viimane faas (C) päädis täieliku omariikluse loosungi tõstatamise, Venemaast eraldumise ja iseseisva rahvusriigi loomisega.

Rahvusliku liikumise massiliikumise faasis tuleb näha aktsentide nihkumist. Kui patriootliku agitatsiooni faasis oli peavaenlaseks kohalik baltisaksa ülemkiht, siis faasis C pöördus revolutsiooniline massiliikumine ka Vene riigivõimu vastu, mis tuli selgelt ilmsiks 1905. aastal. Ja see oli hoopis teine olukord.

Nii Miroslav Hroch, Andreas Kappeler kui Eric Hobsbawm on rahvusliku liikumise viimase faasi sidunud just liikumise politiseerumisega kuni autonoomia

⁸² **Hroch, M.** From national movement, 78–97; **Hroch, M.** Social Preconditions, 185–189 jm.

⁸³ **Aarelaid, A.** Eesti kodanikualgatuse ajaloolised juured. – Rmt: Kodanikualgatus ja seltsid Eesti muutuval kultuurimaastikul. Koost A. Aarelaid. Jaan Tõnissoni Instituudi Kirjastus, Tallinn, 1996, 24.

⁸⁴ **Talve, I.** Gustav Suits ja tema kaasaeg enne “Noor-Eestit”. – Rmt: **Talve, I.** Vanem ja noorem Eesti. Ilmamaa, Tartu, 2008, 74.

või oma riigi loomiseni.⁸⁵ Peter Sugar on esile tõstnud Ida-Euroopa rahvusluse revolutsioonilist iseloomu ja seda, et niisugune rahvuslus taotles oma rahva suveräänsust, vabanemist võõrrahvusest ülemkihtide võimu alt.⁸⁶ Kappeleri järgi jõudsid eestlased ja lätlased massiliikumise faasi 19. sajandi lõpul ning eriti 1905. aasta revolutsioonis, kus senistele kultuurilistele taotlustele lisandusid poliitilised ambitsioonid ja esmajoones poliitiline autonoomia, mida varem ei taotletud.⁸⁷ Nagu eespool tõdesin, jõudis Jansen 1994. aastal samalaadsele seisukohale.

PIKK TEE MOODSA RAHVUSENI

Läheme massiliikumise politiseerumise probleemilt edasi väite juurde, et ärkamisajal kujunes välja moodne euroopalik eesti rahvus. Loetlen allpool kokkuvõtlikult neid poliitilisi, sotsiaalseid, kultuurilisi, lingvistilisi, psühholoogilisi jt argumente, mis rahvusliku liikumise kõigile väljapaistvatele edusammudele vaatamata räägivad selle vastu, et eestlased olid 1880. aastatel saanud moodsaks euroopalikuks rahvuseks:

- rahvusühiskonna materiaalse ja vaimse koguressursi ebapiisavus kultuuriliseks ning poliitiliseks enesemääramiseks;
- agraarsektori ja väiketootmise prevaleerimine rahvuslikus majandusruumis;
- rahvuse ebatäielik sotsiaalne struktuur: alam- ja keskkihid, kõrghihi puudumine;
- majandus- ja kultuurieliidi nõrkus, suurettevõtjate ning kõrgharitlaste väike arv;
- eesti ühiskonna suhteline ühtsus ja vähene sotsiaalne, ideeline ning poliitiline diferentseeritus;
- poliitilise kultuuri, kodaniku- (tsiviil-) ühiskonna ja avalikkuse ebapiisav areng;
- eestlaste vähene osalus valitsemises ja juhtimises (otsustamisõigus ainult valla tasemel);
- rahvusliku liikumise lineaarse tõusu katkemine, ajutine tagasilangus, pettumus, segadus ja peataolek välise surve tõttu;
- uute juhtideede ja sihtide puudumine ärkamisajaga võrreldes;
- rahvusliku enesemääramise nõude puudumine rahvuslikus eeskavas;
- talupoegliku ideoloogia ja mõtteviisi domineerimine eesti ühiskonnas ning rahvuslikus ideoloogias, maa ülekaal linna suhtes;
- eesti keele arenematus kultuurkeelena, oskuskeele algelisus, saksa ja vene keele kasutamine eesti haritlaste poolt professionaalkultuuri ning teaduskeelena;

⁸⁵ **Hroch, M.** Die Vorkämpfer, 24–26; **Hobsbawm, E. J.** Nations, 101–111; **Каппелер А.** Россия, 157, 162, 181.

⁸⁶ **Sugar, P.** External and domestic roots of Eastern European nationalism. – Rmt: Nationalism in Eastern Europe. Toim P. F. Sugar, I. J. Lederer. University of Washington Press, Seattle, 1969, 46–47.

⁸⁷ **Каппелер А.** Россия, 163–164.

- emakeelse hariduse peaaegu täielik puudumine kõigis lülides pärast venestus-reforme;
- haritlaskonna suuremate rühmade (rahvakooliõpetajad, vallakirjutajad) madal haridustase;
- euroopaliku kõrgkultuuri (eliitkultuuri) ja tippteaduse puudumine;
- eesti kultuuri sõltuvus baltisaksa ja vene kultuurist, kultuuriline emantsipatsioon ning eraldumine balti hübriidkultuurist polnud lõpule jõudnud;
- rahvusliku eliidi jätkuv saksastumine ja venestumine, kuigi väiksemas ulatuses;
- intellektuaalide ja rahvustegelaste valdavalt madal hinnang rahvuskultuuri tase-mele ning eksistentsiaalne hirm väljasuremise ees.

Tänapäeva uurijad on üksmeelel selles, et eesti ühiskonnaelu kõigis valdkondades toimus järsk edasimineku, sh moodsa eesti kultuuri tekkimine 20. sajandi esimestel kümnenditel. Selle üheks ilminguks oli eestlaste kultuuriline emantsipatsioon, eristumine balti kultuurist 19. ja 20. sajandi vahetusel, mille märgiks oli süvenev vastandumine ning kultuurikonflikt eesti-saksa kultuurisuhetes; kultuuriuuenduslik Noor-Eesti liikumine eesti kultuuri autonoomia ja otse (ilma saksa-vene vahendusega) Euroopasse mineku avaliku manifesteerimisega.⁸⁸ Ea Jansen kirjutab, et eesti ühiskonna hüpe modernsusesse ja kultuuriuuendus eliitkultuuri kujundamise näol toimus 20. sajandi algul, 19. sajandi teine pool oli ettevalmistusperiood.⁸⁹ Jüri Kivimäe dateerib eesti eliitkultuuri tekkimise kahe Vene revolutsiooni vahelisse aega.⁹⁰ Toivo Raun nimetab aastaid 1896–1907 eesti kultuuri küpsemisajaks, “kultuuriliseks ja intellektuaalseks revolutsiooniks”, mille kõige silmapaistvamad muutused toimusid aastail 1901–1907.⁹¹ Moodsa ja iseseisva eesti kultuuri eesmärki oldi saavutamas kümnendil enne Esimest maailmasõda. Laiemas plaanis olid kuus aastakümnet alates 1850. aastate keskpaigast kuni Esimese maailmasõjani eestlaste ajaloos otsustav aeg. Amorfsest talupojaühiskonnast kujunes teadlik eesti rahvus, mida iseloomustas kasvav majandussuutlikkus ja üha suurenev sotsiaalne kihistumine ning millel olid konkreetset eesmärgid – luua modernne omakultuur ja osaleda Vene riigi poliitikas.⁹² Andreas Kappeleri on paelunud nihked eesti ühiskonnas 19. sajandi lõpul: talurahvast eraldunud uus intelligents ja keskkihid, kes asusid vana eliiti välja tõrjuma ning professionaalkultuuri looma. Kappeler tuletab neist muutustest väite, et eeldused ja alused praegusaegsete rahvuste formeerumiseks tekkisid soomlastel, eestlastel ning lätlastel 20. sajandi

⁸⁸ Vt nt **Undusk, J.** Saksa-eesti kirjandussuhete tüpoloogia, 10, 583–594; 11, 645–656; 12, 709–725; **Annus, E.** Kirjanduskaanon ja rahvuslik identiteet. – Keel ja Kirjandus, 2000, 1, 10–17; **Lukas, L.** Baltisaksa kirjandusväli 1890–1918. Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, Tartu Ülikooli kirjanduse ja rahvaluule osakond, Tartu, 2006, 459–490.

⁸⁹ **Jansen, E.** Eestlane, 187, 375.

⁹⁰ **Kivimäe, J.** Noor-Eesti tähendust otsides: vanu ja uusi mõtteid. Noor-Eesti kümme aastat: esteetika ja tähendus. Methis. Studia Humaniora Estonica, 2008, 1/2, 40.

⁹¹ **Raun, T.** Vaimne revolutsioon Eestis, 1896–1905. – Mana, 1969, 35, 10–20.

⁹² **Raun, T. U.** The Estonians. – Rmt: **Haltzel, M. H., Lundin, C. L., Plakans, A. jt.** Russification in the Baltic Provinces and Finland, 1855–1914, 287, 341 jm.

alguseks.⁹³ Jutt on muidugi üksnes eeldustest, mitte juba valmis moodsatest rahvustest. Ilmar Talve märgib, et ärkamisaja lõpuks (1900. aasta), s.o uue sajandi alguseks, oli “Eesti kui natsioon sündinud” ja eestlased olid jõudnud kodanikuühiskonnani nagu soomlasedki, kuigi see mõiste oli Vene autokraatlikule riigile võõras.⁹⁴

KOKKUVÕTTEKS

Tee traditsioonilisest ühiskonnast moodsasse ei piirdunud üksnes ärkamisajaga, see oli märksa pikem. Kaksikümmend viis aastat maarahva ärkamisest oli liiga lühike aeg täiemõdulise moodsa rahvuse, mida Hroch nimetab *fully-formed nation*’iks, tekkimiseks, küll aga piisav rahvuslikuks eneseidentifikatsiooniks, jõudmiseks rahvuluse valdavalt kultuurilisest herderlik-hurdalikust vormist poliitilise rahvuluse üksikute elementide teadvustamise ja sõnastamiseni, mis oli patriootliku agitatsiooni faasi kulminatsioon. Rahvuslikku enesemääramist taotlev massiliikumine ja praegusaegse eesti rahvuse formeerumine toimus põhiosas 20. sajandil.

TÄNUAVALDUS

Artikkel on valminud sihtasutuse Eesti Teadusfond (grant nr 6896) toel.

MODELS OF THE ESTONIAN NATIONAL MOVEMENT IN MODERN HISTORIOGRAPHY

Toomas KARJAHÄRM

This article discusses the coverage of the Estonian national movement in modern historiography, focusing on the models of the national movement of Estonians in the works of Miroslav Hroch, Ea Jansen, Andreas Kappeler, Mart Laar, Toivo Raun and Ilmar Talve. All these authors have in principle accepted the typology of national movements of European non-dominant ethnic groups as formulated by Miroslav Hroch, according to which any national movement goes through three phases: A – scholarly interest of a small group of intellectuals in the language and culture of a certain ethnos (“pre-awakening”), B – active national agitation by patriots (“awakening”), C – mass movement against the background of clashing special interests of various social groups.

⁹³ Кappelер А. Россия, 164.

⁹⁴ Talve, I. Eesti kultuurilugu, 528, 586.

Researchers have dated the beginning of the Estonian national movement, which coincides with the start of Phase A, to various periods between 1800 and 1830; the transition from Phase A to Phase B, however, has been unanimously dated to about 1860. Opinions differ on the timing of the transition from Phase B to Phase C, since it is difficult to define and measure a mass movement. According to T. Raun, Hroch's scheme is not fully satisfactory in this respect, and he identifies the years 1885–1905 as a separate phase. Some researchers insist that the transition of the Estonian national movement from the phase of patriotic agitation to the phase of mass movement took place as early as in the mid-1880s, whereas others are of the opinion that the “awakening” period lasted longer and the mass movement phase started later – not until the turn of the 19th and 20th centuries, in the context of an abrupt politicization of social life and the 1905 Revolution, which for the first time raised the question of Estonians' cultural and political self-determination (national autonomy). For the supporters of early transition the main criterion is represented by the number of participants in national events (mostly associations and societies noted for their economic and cultural pursuits), which, despite the pressure of Russification, demonstrated a growth tendency towards the end of the 19th century. The advocates of a later transition focus on the qualitative aspect of the movement, the correlation of political and cultural nationalism – placing new radical political ideas and goals on the agenda.

According to the logic of Hroch's model, Estonians reached the phase of mass movement with the 1905 Revolution (his book also provides an earlier timing), subsequently evolving into a modern nation. Hroch's scheme has Estonians share Type 1 (“integrated type”) with the Norwegians, Finns and Bohemian Czechs. Laar's model differs from Hroch's in the sense that Laar places the birth of modern nationalism ahead of the mass movement and bourgeois revolution. Unlike Hroch, Laar has distanced his theory from socio-economic factors and the dominant political lines of power, arguing that the driving force behind the nation's “awakening” was represented by patriots-“champions”. In her last works (1994 and later) E. Jansen essentially abandoned her earlier theses about the start and nature of the mass movement, associating these with the escalation of political pursuits, revolution and struggle for self-determination at the beginning of the 20th century. Another historiographical problem is the evolution of Estonians into a modern nation, which is dated to the 20th century by most of our contemporary researchers. A. Kappeler, who studies national movements among nations of the Russian Empire, puts the Estonians among the “young” peasant nations along with the Ukrainians, Belarusians, Lithuanians, Latvians and Finns, where Estonians, Latvians and Finns form a separate group. He claims that the last three nations had developed prerequisites for the formation of a modern nation by the start of the 20th century.

Modern researchers agree that in all aspects of Estonia's social life, fast progress took place in the early 20th century. For the first time, the year 1905 witnessed

massive demands for political self-determination in the shape of national-territorial autonomy all the way to a component state of a federation. The final phase (C) of national movement reached its completion with the slogan of full-fledged sovereign statehood, secession from Russia, and establishment of an independent nation state. The emergence of modern national culture was manifested through the cultural emancipation of Estonians, divergence from the Baltic hybrid culture at the turn of the 19th and 20th centuries. By the end of the 19th century Estonians had not yet evolved into a modern nation, nor were they ready for cultural and political self-determination, lacking sufficient material and intellectual resources. The mass movement aimed at national self-determination as well as the formation of the modern Estonian nation for the most part took place in the 20th century.